

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344619>

УДК 94(477.7)«17/18»

KOBZARSTVO IN THE 17TH–18TH CENTURIES AS A PHENOMENON OF UKRAINIAN COLLECTIVE MEMORY AND NATIONAL SUBJECTIVITY

Tetiana Podkupko

PhD (History), Associate Professor
Department of Social Sciences
Odesa National Medical University
13 Olhivska St, Odesa, 65001,
Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3947-9656>

E-mail: podkupko@gmail.com

Citation: Podkupko, T. (2025) Kobzarstvo in the 17th–18th centuries as a phenomenon of ukrainian collective memory and national subjectivity, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 148–153.

Submitted: 13.08.2025.

Abstract

The article examines kobzarstvo of the 17th–18th centuries as a cultural and historical phenomenon that combined the functions of preserving the collective memory of Ukrainians and sustaining national subjectivity in the context of state-building during the Hetmanate period. Based on the works of Dmytro Yavornytskyi and other sources, the evolution of the instrumental tradition (kobza, bandura, lira) is analyzed, along with its socio-cultural, spiritual, and educational aspects. The role of kobzars as bearers of historical knowledge, moral educators, spiritual mentors, and symbols of resilience is considered. Special attention is given to the repertoire, which included dumy, historical and religious songs, as well as moral and didactic narratives that shaped the value orientations of society. The significance of kobzarstvo as an instrument of community consolidation and the preservation of national identity is emphasized.

Keywords: kobzarstvo, bandurists, kobza, lira, bandura, collective memory, national subjectivity, cultural identity, Dmytro Yavornytskyi.

КОБЗАРСТВО У XVII–XVIII СТ. ЯК ФЕНОМЕН КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Тетяна Подкупко

Кандидат історичних наук, доцент
Кафедра суспільних наук,
Одеський національний медичний
університет
вул. Ольгіївська, 13, м. Одеса,
65001, Україна

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3947-9656>

E-mail: podkupko@gmail.com

Цитування: Подкупко Т. Кобзарство у XVII–XVIII ст. як феномен колективної пам'яті українців та національної суб'єктності.

Чорноморська минушина : зап. Від. історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смоля. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 148–153.

Отримано: 13.08.2025 р.

0,5 д.а.

Анотація

У статті досліджується кобзарство XVII–XVIII ст. як культурно-історичний феномен, що поєднував функції збереження колективної пам'яті українців та підтримання національної суб'єктності в умовах державотворення часів Гетьманщини. На основі праць Дмитра Яворницького та інших джерел проаналізовано еволюцію інструментальної традиції (кобза, бандура, ліра), її соціокультурні, духовні та виховні аспекти. Розглянуто роль кобзарів як носіїв історичних знань, моралізаторів, духовних наставників і символів незламного духу. Особлива увага приділена репертуару, що включав думи, історичні та релігійні пісні, а також морально-повчальні наративи, які формували ціннісні орієнтири суспільства. Підкреслюється значення кобзарства як інструменту консолідації спільноти та збереження національної ідентичності.

Ключові слова: кобзарство, бандуристи, кобза, ліра, бандура, колективна пам'ять, національна суб'єктність, культурна ідентичність, Дмитро Яворницький.

Проблема збереження та актуалізації національної пам'яті, як ключового чинника формування ідентичності, набула особливої ваги в сучасних гуманітарних студіях. У цьому контексті кобзарство та лірництво XVII–XVIII ст. постають не лише як мистецьке явище, а й як своєрідний інститут суспільної комунікації та носій колективних історичних наративів. Через поєднання музично-поетичної форми з виразним патріотичним змістом, ці традиції виконували важливу функцію збереження історичної пам'яті, утвердження моральних цінностей і формування відчуття національної суб'єктності українців у добу козацького державотворення, політичної нестабільності та Руїни.

Питання історії та культурного значення кобзарсько-лірницької традиції неодноразово ставали об'єктом наукових досліджень. Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробили Д. Яворницький, Г. Хоткевич та інші, які аналізували як музично-поетичну складову репертуару, так і його соціокультурну роль [1; 4; 5-7]. Останні десятиліття позначені активізацією міждисциплінарних підходів, що поєднують етномузикологічний, історіографічний та культурологічний аналіз. Проте переважна більшість праць зосереджена на художніх і музичних аспектах кобзарства, залишаючи поза увагою його значення як форми трансляції колективної пам'яті та інструмента національної мобілізації в ранньомодерний період.

Невирішеною залишається проблема комплексного осмислення кобзарсько-лірницької традиції XVII–XVIII ст. як феномену, що поєднує функції культурної репрезентації, збереження історичної спадщини. Бракує також досліджень, у яких би було системно простежено зв'язок між репертуаром кобзарів і процесами формування української національної ідентичності у контексті соціально-політичних викликів того часу.

Метою цієї статті є з'ясування ролі кобзарсько-лірницької традиції XVII–XVIII ст. у збереженні та трансляції колективної пам'яті, а також виявлення їхнього впливу на формування національної суб'єктності українців у добу політичної фрагментації та культурних трансформацій.

В добу Козацької держави саме культура, традиція, релігія та колективна пам'ять стали тими консолідуючими силами, які підтримували єдність українського народу.

Особливе місце серед цих чинників посідає кобзарсько-лірницька традиція, яка набула організованих форм у XVII-XVIII ст. У цей період кобзарство постало не просто як музичне мистецтво, а як складна світоглядна та філософська система, що поєднувала історичну, виховну, духовну й терапевтичну функції.

Кобзарі – народні музиканти і співці, були творцями, хранителями і передавачами епічної традиції у формі історичних пісень, дум (мелодійних речитативів змінюваних форм), релігійних піснеспівів, моралізаторських пісень, а також казок та переказів, супроводжуваних грою на кобзі, лірі або бандурі. «Кобзар» - це збірна назва. В народі їх також називали бандуристами та лірниками, в залежності від інструменту на якому грав співець.

В архівних фондах рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України у Києві зберігається рукопис Дмитра Івановича Яворницького про кобзарство. Документ знаходиться у фонді 8 в колекції № 2, одиниця зберігання 56. Він написаний власноручно Д.Яворницьким на окремих 24-х аркушах з текстом на обох сторонах [2, с. 1-24]. Окрім рукопису, праця «Українське кобзарство» була надрукована в катеринославському часописі «Споживач» [4]. У фольклорно-етнографічних дослідженнях Дмитра Яворницького, зокрема в рукописній праці «Українське кобзарство» та в «Історії Запорозьких козаків», міститься вичерпна інформація про еволюцію кобзарства, музичні інструменти (кобзи, бандури, ліри), репертуар, а також соціокультурну функцію кобзарів [2; 4; 7].

Витоки кобзи як музичного інструмента сягають понад тисячу років тому. На території сучасної України жили половці або кумани, у яких були кобзарі-музики. З XIII ст. в письмових джерелах зафіксовано музичні інструменти, які були у татар, між яких був «кабуз», тобто кобза. Окрім татар, на кобзах грали турки. Цей інструмент вони називали «кабузом з однією струною» [2, с. 3].

У праці «Історія Запорозьких козаків» Д.Яворницький писав, що козаки часто разом із списом або шаблею носили кобзу, і не розлучались з нею ані в курені, ані в походах. Описуючи дозвілля козаків, він перерахував музичні інструменти, на яких грали запорожці: кобзи, скрипки,

вагони, ліри, баци, цимбали. Музики своїми піснями надихали козаків на боротьбу з ворогом, прославляли наймужніших героїв, оспівували звитягу, відвагу й завзяття запорожців. В думках розповідалось про тяжкі муки турецької неволі, глибоку ненависть до іноземних завойовників. Кобзарі часто володіли знаннями народної медицини, знали як виганяти з тіла недужого пропасницю, яке зілля і коли прикладати до вогнепальної рани, які шептати слова для того, щоб спинити загоїти рану [7, с. 113]. «Кобза трохи схожа на гітару, тільки удвоє більша. Короб у неї не такий довгий, а більш округлий і без бокових жолобів; шия або гриф довга, пряма, без додатку з боку. На лицьовому боці коробка декілька дірочок для гучності. Струн на кобзі від 17 до 25, вони перебираються правою рукою гравця. Кобзар грає на кобзі сидячи, поставивши її сторч собі на коліна» [2, с. 12-13].

Окрім кобзи запорожці знали ще й бандуру. Відомий український композитор М.Лисенко писав, що бандура дуже давнього походження. Вона схожа на музичні інструменти східних народів, наприклад, на китайську та індійську баку, на татарську бзуру, іспанську гітару, грецьку пандору, на якій грецькі співці прославляли подвиги своїх героїв [2, с. 5].

Уже в середньовічній Європі (в Італії, Польщі, Франції та Німеччині) були відомі бандури, які через Польщу поширилися на українські землі.

На початку XVII століття бандура була znana в Німеччині. В тому ж XVII ст. на бандурі грали французи та іспанці. Найбільш вона була розповсюджена в Італії, де її знали ще з XVI століття. З Італії бандура потрапила в Польщу. Відомо, що при капелах польських королів завжди було багато італійських музик. Коли король Сигізмунд I (1467-1548) вдруге одружився на міланській князівні, на весіллі грали італійські музики. Після смерті Стефана Баторія (1533-1586) у нього в кімнаті знайшли декілька скринь, повних різних музичних інструментів, серед яких були і кобзи. На припущення Д.Яворницького, з Польщі бандура перейшла на Україну. Поступово вона почала витіснити кобзу, і нарешті стала настільки популярною, що кобзу почали забувати [2, с. 1-24].

Як зазначає Д.Яворницький: «...бандура конструктивно та ж сама кобза, тільки вдосконалена, що робить її звучання, кращим і багатшим». Незважаючи на зовнішню подібність, бандура й кобза - зовсім різні інструменти як за походженням, так і за способом гри. Кобза має серед своїх родичів лютню, гітару та інші струнні щипкові інструменти, на грифі яких струни притискаються, у той час як традиційна бандура є спорідненою з давніми шоломовидними гуслами і не розрахована на вкорочення струн пальцями лівої руки [2, с. 12].

Окрім цих двох інструментів здавна відома ліра або реля – дерев'яна скрипка з трьома струнами; спереду на одному боці є три дерев'яні кілочки, на які начіплюють три струни; на другому боці - 11 дерев'яних притискачів, які лірник перебирає лівою рукою; ззаду коробка прироблена залізна ручка, яку лірник крутить правою рукою і яка має призначення – крутить колісце, до якого торкається струна і замінює смичок; при обкручуванні колісця всі три струни гудять в унісон [2, с. 15].

Ліра вперше з'явилась в Західній Європі. Потім інструмент перейшов до Польщі, звідти – в Україну. Першу звітку про ліру в Україні подає київський учений чернець XVII ст. Памва Беринда в своєму творі «Азбуковник» [2, с. 16].

З XVIII століття залишилось багато гравюр з намальованими на них лірами і з різними під ними віршами. З'явившись в Україні, ліра почала потроху витіснити бандуру і кобзу. З 60-х років XIX ст. чимало кобзарів, які грали на кобзі чи бандурі почали грати на лірі.

Кобза, бандура і ліра – інструменти, з якими українці пов'язували історичну пам'ять. У козацькому середовищі кобза не просто супроводжувала дозвілля, а ставала своєрідною моральною зброєю: надихала, бадьорила, надавала сили, розраджувала, підтримувала.

Пісні та думи, які виконували кобзарі та бандуристи, оспівували героїв, перемоги, поразки, моральні цінності, історичні події, біблійні сюжети. Вони не лише розважали, а й навчали, утішали, лікували духовні травми. Після виконання кобзар міг тлумачити зміст, що було своєрідною формою народної катехизації. Усе це засвідчує глибоку духовну, церковну, виховну та психотерапевтичну функцію кобзарського мистецтва.

Організованої форми кобзарство набуло у XVII- XVIII ст., за часів Гетьманщини. Тоді центрами цієї традиції стали населені пункти Полтавщини: Комишня, Миргород, Зіньків [1, с. 70-76].

У період XVII-XVIII ст. кобзарство було світоглядною та філософською традицією, на відміну від чисельних мандрівних музикантів Європи. Кобзарство було не просто музикуванням, а мало кілька важливих для суспільства функцій. Однією з головних функцій кобзарів було збереження історичної пам'яті. Будь-який фольклор створював тяглість, зв'язок між минулим і майбутнім. На той час, кобзарі були носіями історичного знання, минувшини.

Ще одна важлива функція – релігійна, церковна. Особливо зважаючи на необхідність збереження духовних традицій, які були складовою релігійного життя. Православ'я – це не просто конфесія, це приналежність до певного культурного простору, вагома частина життя від народження до смерті. Для середньовіччя і нового часу релігійна приналежність дорівнювалася національній ідентичності, носієм якої культурної традиції є людина [3, с. 58-59].

Кобзарі були адептами християнської моралі. В історичних піснях, думках завжди є моралізаторський момент, чітке пояснення що добре і що погано. Фактично це функція, яку виконує священик, а поза церквою виконували кобзарі. Часто в репертуарі використовували біблійні сюжети. Після виконання, кобзарі пояснювали слухачам, що відбулося, на що звернути увагу, де і на чиєму боці правда. Творчість кобзарів можна охарактеризувати як виховну функцію в найширшому розумінні. Також була присутня, сучасною мовою психотерапевтична функція розради. Коли сюжет близький слухачу, то по суті це певний спосіб через переживання позбутися напруження, страхів, осмислити досвід війни чи втрат.

Кобзарі та бандуристи грали й співали думи, історичні, побутові, релігійні, етико-повчальні, жартівливі та сатиричні пісні. Лірники грали теж саме, окрім історичних дум та пісень, бо в них дуже складні наспіви та програвання, яких ніяк не можна виконати на лірі.

В думі є склад і лад, гармонія і сила. Того вимагає гра, спів, речитатив виконавця. В пісні немає розкладу рядків і необмеженого числа голосних, як в думі, де скрізь однакова кількість голосних [2, с. 18].

В колишній козацькій історії кобзарі та бандуристи мали великий вплив на суспільну думку. Перший прообраз «кобзаря-бандуриста можна побачити в невмирущому співцеві Боянові в чудовому поетичному творі кінця XII століття «Слово о полку Ігоревім» [2, с. 2]. Але остаточно образ кобзаря склався за часів козацтва. Д. Яворницький писав, що кобзарем був спочатку сліпець від природи, сліпець через хворобу (віспу, золотуху), чоловік християнської віри, який, повертаючись з неволі в Україну, часто брався за кобзу, і виливав своє лихо-горенько в музиці та співах. Позбавлений очей, він жив іншим життям, духовним світом, збагачувався великими скарбами народної творчості. Кобзарі, товаришуючи з козаками в поході, своїми піснями та палкою грою на кобзі не раз "запалювали" козаків і вони йшли в самий вогонь пекучих баталій, а після війни кобзар першим прославляв їхні лицарські подвиги. Той же кобзар завжди піклувався про поранених та покалічених на війні товаришів, і, знаючи цілющі трави, першим подавав слабким та знесиленим допомогу. В мирні часи кобзарі виступали знавцями старовинних козацьких звичаїв та заповітів. Проте, за кобзу бралися не тільки сліпі, а й нерідко видючі люди [2, с. 17].

В умовах українського державотворення XVII-XVIII ст., збереження тяглості національної ідентичності брало на себе культурне середовище, зокрема, кобзарство. Образ кобзаря утвердився як носія правди, захисника морального ідеалу, символу незламного духу. Його вплив охоплював різні верстви: від селянства до шляхти, навіть до царських дворів, де тримали кобзарські капели. Зокрема, кобзу вважали «вірною подругою» козака, її зображення супроводжувало численні портрети, фольклорні образи, особливо постать козака Мамає [2, с. 19]. Улюбленим сюжетом народних художників було зображення козака Мамає, який грав на бандурі. Внизу картини був такий напис:

«Добрий козак на натуру, Добре грає на бандуру...
Сидить козак під вербою, Держить кобзу під полою,
Та у кобзу, затинає» [2, с. 20].

Від часів Козацько-Гетьманської держави до нас дійшло багато різних пісень, де оспівується кобза. Також збережено та багато малюнків козаків із кобзою. Численні зображення кобзарів-козаків були не тільки на картинах, дверях чи стінах світлиць, але й на вуликах та на днищах скринь.

Існувала також категорія «військових кобзарів», музикантів із числа нездатних до бою козаків.

Поширеність кобзи серед козацтва ілюструють численні народні малюнки з відповідними написами:

«Струни мої золотії, заграйте мені стиха,
А чей козак нетяжище позабуде лиха...» [2, с. 20].

На ній грали й видатні історичні особи. Полковник Семен Палій, ідучи в заслання в Сибір, брав із собою кобзу:

«Прийшов пан Палій додому та й сів у наміті,
На бандурці вигравас: «Лихо жити в світі!»

Він знаходив в засланні утіху в молитвах, піснях, думках та грі на кобзі чи бандурі [2, с. 21].

Гетьман Іван Мазепа, не лише складав вірші й пісні, а й грав на кобзі.

Історична роль кобзарів закінчилась разом із скасуванням Запорозької Січі в 1775 році. Після цього кобзарями були переважно старці. Поступовий занепад кобзарства в XIX столітті вивів його за межі політичного і духовного центру, воно стало сферою діяльності переважно жебраків, проте не втратило сакрального та мистецького значення. Д.Яворницький зазначав, що на початку XIX століття з'явився кобзарсько-старечий цех, де були «пани майстри» або «старечі королі», і «лабзи» або учні. Коли останній складав іспит, то сходилося декілька панів-майстрів і тільки після того, як усі схвалювали гру «лабзи», він ставав артистом [2, с. 22].

Кобзарські братства, з їхніми законами, традиціями, навіть спеціальною мовою («лебійська»), зберігали пам'ять і передавали її наступним поколінням [1, с. 70-76].

У XVII–XVIII ст. кобзарсько-лірницька традиція стала одним з головних інструментів збереження й конструювання національної ідентичності українців. Її значення полягало в унікальному поєднанні функцій: історико-пам'ятотворчої, морально-виховної, духовної, естетичної та соціотерапевтичної. У часи бездержавності вона підтримувала уявлення про спільне минуле, укоріненість у героїчну традицію, а також надію на відновлення національної суб'єктності.

Упродовж XVII–XVIII ст. кобзарство перетворилося на своєрідну філософсько-світоглядну традицію, що суттєво відрізнялася від діяльності мандрівних музикантів Європи. Воно виконувало низку важливих функцій у суспільстві: збереження історичної пам'яті (фольклор створював зв'язок між минулим і майбутнім); релігійної функції (кобзарі були носіями християнської моралі, виконували біблійні сюжети з поясненнями); виховна та психотерапевтична функції (співпереживання давало змогу позбутися страху, напруження, осмислити досвід війни чи втрат).

В складних умовах козацького державотворення українська ідентичність спиралася не стільки на політичні, скільки на духовно-культурні ресурси. Саме такими яскравими репрезентантами стали кобзарі, лірники та бандуристи.

Отже, проведене дослідження засвідчує, що кобзарсько-лірницька традиція XVII–XVIII ст. була не лише художньо-музичним явищем, а й важливим інструментом збереження та трансляції колективної пам'яті українського народу. У своїх репертуарах кобзарі й лірники фіксували ключові події національної історії, передавали морально-етичні орієнтири та утверджували образи героїв, які формували історичну свідомість і відчуття належності до спільноти. Завдяки поєднанню традиційної форми виконання з актуальними політичними та культурними змістами, вони виконували роль своєрідних хронікарів і духовних провідників у добу козацького державотворення, політичної нестабільності та суспільних трансформацій.

Перспективи подальших досліджень убачаються у глибшому міждисциплінарному аналізі кобзарсько-лірницького репертуару з урахуванням контексту тогочасної політичної комунікації, соціальної структури та культурних практик. Важливим напрямом є також вивчення регіональних особливостей традиції та її впливу на формування локальних ідентичностей у межах загальнонаціонального культурного простору. Комплексне осмислення цих аспектів дозволить не лише відновити повноту історичної картини, але й глибше зрозуміти механізми збереження й трансляції національної пам'яті в умовах історичних викликів.

Джерела і література:

1. Герман З. Дослідження українського кобзарства Дмитром Яворницьким. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. Вип. 29. Київ, 2009. С. 70-76.
2. Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Ф. 8., К. 2., Од. зб. 56.
3. Подкупко Т. Національна приналежність=релігійна приналежність: формування культурної ідентичності українського козацтва XVI - XVIII ст. *Етнокультурне розмаїття України: загальнонаціональна єдність та євроінтеграційний поступ* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 22-24 серп. 2024 р. Одеса, 2025. С. 58-59.
4. Українське кобзарство. *Споживач* (Катеринослав), 1920. № 12, 13.
5. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Харків, 2002. 228 с.
6. Хоткевич Г. Дещо про бандурників та лірників. *Науковий вісник*. 1903. № 1.
7. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3т. Т.1. / Ред. кол.: П.С.Сохань та ін. Львів, 1990. 319 с.

References:

- 1.Herman, Z. (2009) Doslidzhennia ukrainskoho kobzarstva Dmytrom Yavornytskym. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*: zbirnyk naukovykh prats, 29, 70–76. [in Ukrainian].
- 2.Naukovi arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystetstvoznnavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy. F. 8, K. 2, Od. zb. 56. [in Ukrainian].
- 3.Podkupko, T. (2025) Natsionalna prynalezhnist = relihiina prynalezhnist: formuvannia kulturnoi identychnosti ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st. *Etnokulturne rozmaittia Ukrainy: zahalnonatsionalna yednist ta yevrointehratsiinyi postup*: materialy Vseukrainskoï nauk.-prakt. konf., Odesa, 22–24 serpnia 2024 r., pp. 58–59. Odesa. [in Ukrainian].
4. Ukrainske kobzarstvo (1920). *Spozhyvach* (Katerynoslav), 12, 13. [in Ukrainian].
5. Khotkevych, H. (2002) Muzychni instrumenty ukrainskoho narodu. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Khotkevych, H. (1903) Deshcho pro bandurnykyv ta lirnykyv. *Naukovyi visnyk*, 1. [in Ukrainian].
7. Yavornytskyi, D. I. (1990) Istoriiia zaporozkykh kozakiv (in 3 vols., Vol. 1). (P.S. Sokhan et al., Eds.). Lviv. [in Ukrainian].